

<https://doi.org/10.31392/VAN-2023.45-46.23>
УДК [005.5:061:519.22/.25]:001.63(477)«18/19»

ДІЯЛЬНІСТЬ ТАВРІЙСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА В ГАЛУЗІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ СТАТИСТИКИ (КІНЕЦЬ XIX ст. – 1918 р.)

Ліневич Геннадій Казимирович

пошукач,

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН України, м. Київ

e-mail: frp@ukr.net

<https://orcid.org/0009-0007-5078-0817>

Анотація. В статті розглянута діяльність Таврійського губернського земства в галузі сільськогосподарської статистики. Показано, що земські статистики губернії у роботах з поточної та описової статистики виконували завдання з вивчення місцевого клімату і ґрунтів, отримання та уточнення карт ґрунтів, вивчення поточного стану та тенденцій розвитку галузей землеробства і тваринництва. Діяльність статистиків статистичного бюро Таврійського губернського земства з вивчення місцевого господарства поділено на два окремих етапи: етап описової статистичної діяльності у вивченні сільського господарства (1884 – 1888), етап поточної сільськогосподарської статистики (1898 – 1918). Різноманітні дослідження земських статистиків були важливими для вирішення завдань сільськогосподарської дослідної справи кінця XIX ст. – перших десятиліть XX ст. У першому періоді земські статистики Таврійської губернії розробили карти ґрунтів губернії, отримали висновок про достатність, але сильну нерівномірність, річних опадів для ведення землеробства у губернії, вивчили клімат у повітах та встановили його тип, виявили факт спаду тонкорунного вівчарства, показали пряму залежність між відсотком ріллі та щільністю населення, наявність виснаження земель у губернії та отримали, що посів є результатом дії факторів ґрунту, робочої сили, худоби, оборотного капіталу та ін. У другому періоді земські статистики за поділом території губернії на райони за географічними ознаками виявили важливі закономірності у розподілах посівів зернових культур, уточнили карти ґрунтів губернії, виконали аналіз динаміки урожайності основних вирощуваних культур за десятирічний період, що дозволило отримати тенденції розвитку форм господарства, підтвердити наявність виснажених ґрунтів у повітах та позитивних впливів від уведених покращень обробки ґрунту, покращень при сіянні.

Ключові слова: сільськогосподарська статистика, Таврійська губернія, земство, урожайність, системи рільництва, оціночно-статистичні роботи.

Постановка проблеми. З другої половини XIX ст. великого значення для господарства України набули галузеві статистичні дослідження. Зважаючи на отримані теоретичні здобутки вітчизняних науковців-статистиків, статистичну діяльність галузевих міністерств та Центрального статистичного комітету при Міністерстві внутрішніх справ російської імперії губернські земства теж розпочали власні статистичні дослідження, які сприяли вивченню місцевих умов ведення

господарства, виконанню конкретних практичних завдань, організації статистичного обліку у веденні господарства, вирощуванні та отриманні сільськогосподарської продукції. Видатні результати, отримані земськими статистиками статистичного відділення Чернігівської губернії, надихнули земства інших губерній території сучасної України до створення власних статистичних органів на подібних наукових основах, новітніх на той час. Досвід та здобутки впровадження земськими статистичними органами у сільськогосподарську практику статистичної методології мали вагомий роль у розвитку аграрної науки, у становленні та розвитку методики дослідної справи, економічного оцінювання результатів сільськогосподарської діяльності. Проте недостатнє вивчення статистичної діяльності губернських земств для потреб сільського господарства і, зокрема, статистичної діяльності земства Таврійської губернії наприкінці XIX ст. – у перших десятиріччях XX ст., зумовило актуальність дослідження. Вивчення становлення та розвитку статистичної дослідницької діяльності земств також надає безцінний досвід можливих підходів для побудови дослідницької діяльності сучасних органів самоврядування.

Мета – дослідити статистичну діяльність земства Таврійської губернії для потреб місцевого сільського господарства та визначити її роль для розвитку аграрної науки наприкінці XIX ст. – 1918 р.

Історіографічний огляд. Частина виявлених джерел за предметом дослідження – статті та повідомлення, присвячені загальній діяльності земства Таврійської губернії. В них розглядаються просвітницькі, медико-санітарні, культурні, економічні аспекти діяльності губернського земства. В них також виявлена деяка інформація про діяльність земської статистичної служби, проте дослідників переважно цікавив спадок та загальна діяльність губернських земств, їхні дослідження не стосувалися внеску земських статистиків у вирішення сільськогосподарських завдань.

За тематичним спрямуванням історичні дослідження за проблемою поділяються на такі, що висвітлюють загальні питання статистичної діяльності губернського земства та методологічні здобутки земських статистиків, отримані в результаті виконання статистичних робіт. За обсягом інформаційного насичення можна виділити: повідомлення довідкового характеру; статті про загальну статистичну діяльність Таврійського губернського земства. Уся сукупність праць, в яких розглядаються різні аспекти теми дослідження поділяється на два окремих хронологічних періоди: публікації кінця XIX ст. – початку XX ст. (до 1917 р.), що подають найбільш достовірну інформацію про діяльність статистичного бюро Таврійського губернського земства, та наукові публікації пострадянського періоду, в яких вивчається різні аспекти діяльності губернських земств, що викликано розвитком наукової думки в роки української незалежності.

Перший період характеризують видання губернського земства з інформацією про діяльність статистичного бюро. Видання, де опубліковані статистичні описи повітів губернії, сільськогосподарські огляди та дві «Пам'ятні книги Таврійської губернії» містять дані про результати статистичних досліджень земських статистиків губернії в галузі сільського господарства. Повідомлення [ДААРК, Ф. 60, Оп. 1. Спр. 60], доповіді губернських земських зібрань [ДААРК, Ф. 60, Оп. 1. Спр. 137], журнали засідань [ДААРК, Ф. 60, Оп. 1. Спр. 147] та відповідні постанови [ДААРК, Ф. 60, Оп. 1. Спр. 117], [ДААРК, Ф. 60, Оп. 1. Спр. 143], [ДААРК, Ф. 60, Оп. 1.

Спр. 158] що містяться в архівних матеріалах, вказують обставини діяльності, загальні плани і результати робіт статистичного бюро Таврійського губернського земства. У доповідях про діяльність губернського статистичного бюро повідомляється про особливості виконання статистичних робіт (подвірних переписів повітів, відповідних комбінаційних підрахунків, ґрунтознавчого дослідження для виділення уточнюючої оціночної місцевості, складення докладних ґрунтових карт повітів, оціночних досліджень по основним зерновим та спеціальним сільськогосподарським культурам).

З видань цього періоду велике значення мають узагальнюючі роботи та довідкові видання, серед яких виділили роботу Велецького С.Н. «Земська статистика. Довідкова книга із земської статистики у двох частинах» [Велецький, 1899] та видання під редакцією М.М. Морачевського «Землеробський центр та південь Європейської Росії» [Землеробський центр..., 1911], де показані основні методологічні принципи земських статистичних досліджень та наведено узагальнену характеристику регіону. Статистичні описи та огляди як окремих повітів, так і всієї губернії, виконані і опубліковані статистичним бюро впродовж усього часу існування, містять результати статистичних робіт з вивчення місцевого господарства.

У другому хронологічному періоді наявні наукові публікації, в яких історики науки Бобков В.В. [Бобков, 2003], Макієнко О.А. [Макієнко, 2003], Петров О.О. [Петров, 2004] та ін. намагалися неупереджено аналізувати етапи розвитку галузевої наукової думки. В їхніх дослідженнях вивчається загальний розвиток статистичних органів Таврійської та сусідньої, Херсонської, губерній, земських досліджень у галузі демографії та краєзнавства.

Історіографічний аналіз наукових джерел показав відсутність окремого дослідження за даною темою. Наявні публікації обмежуються переважно загальними питаннями розвитку земських інституцій або розглядають питання вивчення у земських статистичних дослідженнях галузей демографії, краєзнавства.

Виклад основного матеріалу. На середину XIX ст. в країні виконувалися статистичні дослідження багатьма державними органами. Збиралися та оброблялися статистичні дані галузевими міністерствами, Міністерством внутрішніх справ, Міністерством державного майна, Генеральним штабом. Було створено Статистичне відділення при Міністерстві внутрішніх справ та підпорядковувані йому губернські, обласні та міські Статистичні комітети (1852 р. Статистичне відділення було перетворене на Статистичний комітет, а 1858 р. Статистичний комітет – у Центральний статистичний комітет [Єлісєєва, 1990]). Міністерство внутрішніх справ уводило до статистичної звітності нові показники, що стосувалися господарського життя населення та сільського господарства, й у 1881 р. Центральний статистичний комітет вперше зібрав і опрацював дані із статистики землекористування з урахуванням розподілу ріллі під різні посіви, а з 1883 р. розпочав статистику врожаїв [Ліневич, 2023]. Від 1881 р. статистичні відомості щодо урожаїв збирав також Департамент землеробства і сільської промисловості Міністерства землеробства та державного майна, але дані стосувалися урожайності вирощуваних культур на надільних та приватновласницьких землях і число кореспондентів цього відомства було невеликим, що обумовлювало часту нестачу та неточність даних.

Уведені «Положенням про губернські та повітові земські установи» (1864) земства [Слісєєва, 1990], як органи місцевого самоврядування, мали опікуватися питаннями продовольства для місцевого населення, місцевим господарством та ін. Джерелом коштів для діяльності земств були місцеві збори, які збирали з урахуванням вартості нерухомого майна, його доходності. Для отримання відповідних даних земства потребували й такі відомості про господарства, які не отримували Центральний статистичний комітет та інші відомства (підтвердженням цього є і видана Таврійським губернським статистичним комітетом «Пам'ятна книжка Таврійської губернії» [Пам'ятна книжка..., 1867], яка не містила відомостей про сільське господарство регіону). Крім того, публікація державних статистичних даних іноді затримувалася на декілька років. Тому земства стали утворювати власні статистичні органи, а потреба одержання достовірних, високої точності результатів робіт, розпочатих земством, привела до задачі вивчення господарського життя губерній, стану та перспектив розвитку сільського господарства. Тому земські статистичні роботи не обмежувалися визначенням цінності та дохідності земель. Видатних успіхів у статистичному вивченні власного краю та розробці відповідної методології з використанням вибірових досліджень досягли земські статистики Чернігівської губернії, які започаткували «чернігівський» тип земської статистики. За їхнім зразком та з урахуванням місцевих особливостей створили статистичні органи земства Полтавської, Херсонської губерній, які теж діяли суворо дотримуючись наукових основ.

В.В. Бобковим виявлено, що перші спроби статистичних досліджень Таврійським губернським земством відбулися у середині 1870-х років [Бобков, 2003], тобто майже в ті часи, коли відбувалися перші спроби статистичних робіт земств Чернігівської, Полтавської, Херсонської губерній. В Таврійській губернії теж вирішили створити програму збору відомостей, проте фахівців-статистиків не запросили, програму складала управа самостійно, вона ж мала збирати і потрібні відомості. За С.М. Велецьким [Велецкий, 1899] на 1879 р. управа ще займалася розробкою програми для опису губернії.

Нарешті 1882 р. у Мелітопольському повіті запросили у губернського зібрання зробити подвірний перепис у повіті й 1883 р. земській управі було доручено провести відповідні роботи. До виконання робіт управа залучила губернського статистика О.О. Браунера та проф. О.С. Постникова.

У січні 1884 р. губернським зібранням було створене статистичне бюро для збирання відомостей експедиційним шляхом та виконання статистичних робіт [Пам'ятна книжка..., 1889], а також виділено на роботи аж 10000 руб. [Бобков, 2003]. Керувати бюро запросили статистика К.А. Вернера. Тому статистичне бюро у 1884 – 1887 рр. профінансувало та організувало проведення подвірного перепису повітів.

Першим обстежили Мелітопольський повіт (1884). Статистики бюро залучили й відомості з офіційних державних видань [Пам'ятна книжка..., 1889]. Все разом дозволило отримати доволі повний опис повіту. До запитань, що опрацьовувалися статистиками бюро, входили запитання щодо вирощуваних культур, їхньої урожайності, площі, ґрунту, зрошення, клімату, розподілу земель за угіддями та ін. [Вернер, 1885]. Результати опублікували у виданні «Статистичні таблиці про господарський стан селищ Мелітопольського повіту» [Вернер, 1885].

1885 р. статистики бюро приступили до опису наступних повітів губернії й до 1887 р. (подібно до методики сусідньої Херсонської губернії) виконали опис губернії за повітами (Мелітопольський, Бердянський, Дніпровський, Перекопський, Євпаторійський, Сімферопольський, Феодосійський, Ялтинський) [Пам'ятна книжка..., 1889] та опублікували результати [Збірник статистичних відомостей..., 1885 – 1887]. В описах першими розглядалися кліматичні фактори, а саме: середня температура за місяцями та порами року на основі даних від 12 кліматичних станцій губернії, які мали накопичених вимірів за періоди від 4 років (Мелітополь) до 52 років (Севастопіль) [Пам'ятна книжка..., 1889]. Далі порівнювалися території губернії за температурними режимами. Наводилися дані про час та кількість опадів з наголошенням, що це є критично важливим для губернії внаслідок сильного впливу на врожаї високих температур влітку й відсутності повноводних річок. Далі на основі вимірів у 8 місцях повіту надавався розподіл середніх значень опадів у повітах в мм за місяцями і порами року та наводилися дані про вітри. За аналізом кліматичних даних, як і земські статистики сусідньої Херсонщини, які довели критичність розподілу опадів, статистики Таврійського губернського земства показали, що кількість річних опадів у губернії достатня для ведення землеробства, але за порами року опади розподіляються надто нерівномірно. Групування відбувалося за верствами населення (селянські господарства) та категоріями потужності господарств, відповідними площі землі, що оброблялася.

У господарській діяльності Таврійської губернії пріоритетне місце на кінець 1870-х років займало вівчарство. Але вже у 1880-ті рр. високі ціни на хліб та побудова залізної дороги сприяли швидкому розвитку рільництва, яке вимагало багато робочої худоби. За даними, зібраними статистиками, було встановлено, що ці події викликали у губернії на початок 1880-х рр. спад тонкорунного вівчарства [Пам'ятна книжка..., 1889].

У 1887 р. додатково під час виконання робіт у Ялтинському повіті бюро намагалося дослідити приватновласницькі господарства використовуючи, як експедиційний метод, так і опитування за допомогою розсилання спеціальних опитувальників. Було відвідано 65 маєтків та отримано 142 відповіді за опитувальниками [Вернер, 1887], що дозволило розглянути й цю категорію.

Також у 1887 р. за статистичним матеріалом, отриманим з робіт з подвірного обстеження 1884 р. у Мелітопольському повіті, бюро опублікувало статистичний опис К. Вернера, С. Харизоменова «Селянське господарство у Мелітопольському повіті» як додаток до тому I «Збірки статистичних відомостей по Таврійській губернії» [Збірка статистичних відомостей..., Том I, Вип. II., 1887]. В описі статистики вказали, що подвірне групування полегшувало аналіз, проте висувало багато нових запитань, що не підлягали вивченню за допомогою групування по поселенням та общинам. Вони навели загальну характеристику території повіту та його ґрунтів, середні величини річної, місячної та сезонної температури (за двома точками вимірювання), що дозволило показати, що клімат повіту степовий континентальний. Зібрані дані про опади та коливання температур у повіті дозволили підтвердити недостачу вологи. Дані щодо вивчення сприяння або ні погодних умов на збір урожаю за 1867 – 1885 рр., використана класифікація рівнів урожаю привели статистиків бюро до заключення про ненадійність культури ярої пшениці для повіту. При розгляді розподілу земель за угіддями вони виявили пряму

залежність між відсотком ріллі та щільністю населення. Все це дозволило статистикам викласти ґрунтовний висновок: посів є результатом дії таких факторів, як земля, робоча сила, худоба, оборотний капітал та ін., за відсутності промислів розмір посівної площі може бути показником економічної сили господарства [Збірка статистичних відомостей..., Том I, Вип. II, 1887.].

Опубліковані бюро результати статистичного обстеження повітів губернії показали розподіл земель за угіддями та видом посівів, розміри ріллі у різних категорій селян, використовуваний інвентар, діючі системи господарства, врожайності основних культур, середню гущину посіву та його час тощо. В них було виявлено, що посіви зернових культур переважали майже у всіх повітах і рільництво стало основним видом діяльності у селян. На 1888 р. статистики встановили розподіл посівної площі у землевласників та селян за культурами у повітах губернії та районах повітів, що підтверджувався місцевими ґрунтовими і кліматичними умовами [Пам'ятна книжка..., 1889]. Вони показали наявність виснаження земель внаслідок перевищення оранки над допустимою нормою розорювання, відсутності правильної сівозміни, впливу малоземелля у материковій частині та наявності тривалого посівного періоду й короткого для збору врожаю. Опубліковані Центральним статистичним комітетом (1873 – 1877) та Департаментом землеробства і сільської промисловості дані про врожайність основних вирощуваних зернових у губернії (жито, озима та яра пшениця, ячмінь, овес) статистики порівняли з власними даними. Власні дані виявилися більш точними і за ними обрахували середні врожаї у 1881-1888 рр. та їх коливання у різних повітах й отримали, що середня врожайність усіх культур спадала по напрямку із сходу на захід на материку та з півдня на північ у Криму (відповідно розподілу ґрунту і вологи по території губернії) [Пам'ятна книжка..., 1889].

При вивченні стану спеціальних культур у губернії статистики проаналізували розвиток тютюнництва за 1856 – 1887 рр. та зробили висновок про швидкий розвиток галузі, сильний вплив погодних коливань, ціни та попиту, а також розміру врожаю у попередній рік, й показали, що, не зважаючи на значні погодні коливання, врожаї тютюну у середньому зростали. Пояснили це тим, що під культуру відводилися кращі ділянки.

Виконавши описи повітів губернії статистичне бюро розпочало роботи з поточної статистики поєднуючи експедиційний метод та розсилку добровільним кореспондентам опитувальників. Першою за результатами робіт з поточної статистики вийшла «Збірка за поточною статистикою за 1887 – 1888 рік» [Збірка..., 1888].

Разом з цією роботою статистики бюро виконували узагальнюючий аналіз даних, зібраних у повітах у 1884-1887 рр., із залученням даних від Головної фізичної обсерваторії, Центрального статистичного комітету, Департаменту землеробства та сільської промисловості, галузевих міністерств та ін. Результати аналізу були опубліковані 1899 р. у виданні «Пам'ятна книжка Таврійської губернії» [Пам'ятна книжка..., 1889].

Книжка мала структуру з 7 розділів, що відповідала побудові описів губернії за чернігівським типом земської статистики. Перший розділ «Статистика території» містив відомості про географію території, ґрунти, зрошення, клімат. Другий розділ «Статистика населення» мав відомості про історичні, демографічні, освітні аспекти,

організацію медицини в губернії. У третьому розділі «Статистика землевласництва та землекористування» аналізувалися форми та розподіл земельної власності. Четвертий розділ «Статистика сільського господарства» містив загальний аналіз землеробської діяльності та скотарства. Розділ «Спеціальні культури» містив аналіз галузей тютюнництва, виноградарства, садівництва виноробства, городництва, як важливих промислів для губернії. Останні розділи «Промисловість і торгівля», «Громадське господарство» мали загальні відомості про промисловість і торгівлю, витрати та доходи губернії у 1878 – 1887 рр. У кінці видання містився список поселень і селищ всієї губернії [Пам'ятна книжка..., 1889].

Не зважаючи на вагомі результати земських статистичних робіт впродовж 1884 – 1887 рр., губернській земській управі не вдалося узгодити будь-який план робіт на новий, 1888 рік, із губернським статистичним комітетом. Тому земське зібрання вирішило закрити статистичне бюро [Державний архів, ф. 60, оп. 1, д. 65, л. 12-13], що стало причиною припинення статистичних робіт земства на доволі тривалий термін.

З 1899 р. у губернії відновили роботу статистичного бюро, але бюро тепер мало виконувати дослідження лише з поточної статистики. Сільськогосподарський огляд губернії за 1899 – 1908 рр. вже базувалися на даних кореспондентів бюро [Сільськогосподарський огляд..., 1911]. Результати оглядів з поточної статистики видавалися у вигляді збірників. У 1899 р. вийшов перший збірник під редакцією С. Блеклова. Огляд 1900 р. був відредагований В. Завадським, 1901 – 1903 рр. – О. Неручевим, 1904 р. – Б. Волковим, з 1905 р. – М.Є. Бененсоном. Всі вказані особи керували розробкою програм, збиранням і опрацюванням отриманих даних.

Питання про пропорції посівів статистики бюро, як і інші земські статистики, відносили до найважливіших питань поточної статистики та вказували, що розгляд даних про площі, зайняті певними зерновими культурами, є необхідним, оскільки розподіл посівної площі за культурами характеризує загальний напрямок господарства, тенденція заміни однієї культури іншою вказує на перехід від деякої системи рільництва до іншої. Більш того, розподіл посівної площі дає розуміння майже всього устрою господарства. Статистики бюро також вказували, що цінність даних з поточної статистики тим більша, чим ближче співвідношення груп господарств різної потужності за даними до дійсного їх співвідношення [Сільськогосподарський огляд..., 1911], [Землеробський центр..., 1911].

Часта зміна програм поточної статистики у бюро (мабуть внаслідок раптової та частоті зміни завідувачів і відповідальних виконавців) стала причиною не отримання потрібних величин за ряд років, але важливим елементом, який одержали, була пропорція культур. Для Симферопольського, Перекопського та Бердянського повітів получили пропорції культур із даних суцільного перепису (перші два повіти – 1900 р., третій – 1904 р.). Далі для повітів порівнювали дані дослідження і поточної статистики за відповідними роками, узявши зведені дані для основних вирощуваних культур. Результат порівняння статистики отримали задовільний, відміна джерел (різнохарактерних) доволі слабо відобразилася на результатах розподілу посівів. Оскільки за 1901 – 1902 рр. відомості були відсутні, а з 1903 р. програма збирання даних стала однотиповою, а склад кореспондентів цих років був доволі стабільним, то для докладного аналізу брали відомості за 1903 – 1908 рр. В результаті отримали, що посіви зернових у селян в ці роки у всіх повітах займали майже всю посівну

площу [Сільськогосподарський огляд..., 1911]. За цими ж даними статистики у поділі території губернії на райони за географічними ознаками (материковий, кримський степовий, кримський гірський, кримський підгірний) виявили закономірності у розподілах пропорцій посівів щодо співвідношень між площами озимих і ярих посівів (що, наприклад, пов'язано з деякими відмінностями у погоді).

За поточною статистикою також встановили величини урожаїв основних зернових культур у 1899 – 1908 рр. та обрахували їх середні урожаї. Хоча зауважимо, що з 1902 р. відомості не розбивалися за категоріями господарств (не зважаючи на наявність відмінності у розмірі врожаїв за окремими поселеннями з великою та малою земельними площами) внаслідок недостатності даних, але крупні економії у ті роки переважно здавали землю в оренду і врожай на власницьких землях не сильно відрізнявся від врожаю на селянських [Сільськогосподарський огляд..., 1911]. Аналізуючи динаміку зміни урожайності виявили, що за 10 років урожайність полів не збільшилася, й показали припустимість такого заключення. Це був невтішний висновок з огляду на суттєвий розвиток техніки землеробства за ці роки та зростання витрат на обробку. Але земські статистики підкреслили, що висновок відносно продуктивності посівної десятини не поширювався на загальну продуктивність губернії, оскільки збільшувалася площа оранки, відбувся перехід від вирощування жита до дорогої озимої пшениці [ДААРК, Ф. 60, Оп. 1, Спр. 147, арк. 3-15]. Оскільки ж середня урожайність зернової культури є виразом результату сільськогосподарської діяльності, то не можна наперед очікувати підвищення урожайності полів. Вони показали, що підвищена інтенсивність форм господарства стала примітною лише в останні 2-3 роки періоду, змінність впливу клімату на урожайність була та ж, а зменшення розмірів господарств, як і в інших губерніях, викликало виснаження ґрунту. Крім того, статистики бюро отримали, що стійкість зростання озимої пшениці мала особливо важливе значення для стійкості господарства губернії. Далі, беручи до уваги, що обробка ґрунту під неї забирає велику долю витрат робочої сили, та вивчаючи різниці у середній урожайності озимої пшениці за всі роки періоду земські статистики прийшли до висновку про покращання в обробці ґрунту, що підвищує дохідність господарства. З вивчення ж урожайності ярої пшениці одержали висновок про досягнення найбільшого рівня виснаженості полів, на яких її вирощували, що вже не компенсувався покращанням господарств, оскільки наявне сильне подрібнення господарств. За аналізом урожайності ячменю виявили позитивний вплив покращання сіяння (уведення рядового сіяння, попередньої очистки й промивання зерна) [Сільськогосподарський огляд..., 1911]. Аналіз врожайності за повітами дозволив статистикам бюро також виявити проблеми у Дніпровському повіті (внаслідок поганих ґрунтів, ручного висіву та збирання, слабкої обробки ґрунту у повіті) та показати термінову необхідність інтенсифікації його господарства.

У 1905 – 1908 рр. роботами бюро з поточної статистики керував М.Є. Бененсон [Збірка з поточної статистики..., 1909]. У цьому періоді аналіз розподілу посівної площі за вирощуваними культурами відбувався за відомостями від доволі чисельної множини кореспондентів (1905 р. – 1818 показань, за кожним з повітів число показань від 22 (Ялтинський повіт) до 561 (Бердянський повіт), 1906 р. – 1223), які надсилали якісні й повні дані. За цими даними у бюро обчислили середні

урожаї з відхиленнями зерна, соломи, полови за волостями, повітами та по губернії для всіх вирощуваних зернових культур, а також вартість обробітку ріллі.

Несприятливість суспільно-політичної ситуації в країні викликала скорочення фінансування статистичних робіт в губернії, що в свою чергу уповільнило роботи. На 1906 р. на діяльність бюро земське зібрання спочатку ухвалило 34800 руб., але скоро кошторис був скорочений до 22000 руб. (тільки казенна допомога) [ДААРК, Ф. 60, Оп. 1, Спр. 137, арк. 120-161]. Внаслідок цього земське зібрання скоротило перелік робіт і запропонувало бюро лише роботи із закінчення опрацювання даних Сімферопольського повіту, опрацювання відомостей Перекопського повіту та початку обробки даних Бердянському повіту. Крім того, у звіті бюро земському зібранню 1906 р. виявлені повідомлення про незадовільні умови діяльності (увільнено завідувача О.В. Неручева, заарештовані статистики К.В. Зубковський, О.В. Неручев, помер статистик М.Ф. Казанський). Так, внаслідок арешту О.В. Неручева було зупинене опрацювання даних за спеціальними культурами, оскільки він керував роботами й не було працівників, яким можна було б доручити їх продовження [ДААРК, Ф. 60, Оп. 1, Спр. 137, арк. 120-168]. В результаті за 1906 р. статистики бюро опрацювали дані подвірного перепису Перекопського повіту за планом Сімферопольського повіту (лише комбінаційний підрахунок був дещо скороченим), виконали дослідження ґрунтів з метою виокремлення додаткової оціночної місцевості повіту, яка б займала середнє положення між суглинками центральної смуги і сильно солонцюватим ґрунтом присівашної смуги, відповідно до отриманого поділу повіту на ґрунтові місцевості переглянули усі оціночні дані, а також виконали поточний аналіз сільськогосподарських даних за 1904 р. [ДААРК, Ф. 60, Оп. 1, Спр. 137, арк. 120-161].

На 1907 р. у затвердженому земським зібранням кошторисі для бюро виділено 23415 руб. та заплановано роботи з опрацювання даних Бердянського повіту, завершення аналізу по спеціальним культурам та ґрунтових карт Бердянського і Мелітопольського повітів, виконання опису Мелітопольського повіту й дослідження ґрунтів Дніпровського, аналізу сільськогосподарських даних за 1905, 1906 рр. [ДААРК, Ф. 60, Оп. 1, Спр. 137, арк. 160-261].

На 1908 р. статистикам запланували основні роботи з опису садівництва та спеціальних культур. У доповіді «Про діяльність статистичного бюро» губернської земської управи на сесії земського зібрання 1908 р. повідомлено про виконання робіт з опрацювання оціночних даних для садів і спеціальних культур Сімферопольського повіту та видання «Збірки матеріалів для оцінки садів Сімферопольського повіту», продовження робіт з вивчення ґрунтів у вигляді доповнень та виправлень карти ґрунтів Євпаторійського повіту (які одразу були використані при розподілі дослідних полів) [ДААРК, Ф. 60, Оп. 1, Спр. 143, арк. 1-145].

Важливим для оцінки діяльності земських статистиків Таврійської губернії був сільськогосподарський огляд губернії за 1909 р., який виконувався за розширеною програмою [ДААРК, Ф. 60, Оп. 1, Спр. 147, арк. 1-15]. Статистики в ньому стандартним чином розглянули вплив погоди на зростання зернових культур, трав, садових і городніх культур. Далі, використовуючи якісні оцінки («задовільно» та ін.), вони розглянули вплив зими 1908 – 1909 рр. та весни 1909 р. на посіви у всіх повітах, обчислили середні урожаї основних вирощуваних культур та показали

відповідність результатів сільськогосподарської діяльності у губернії виявленому впливу погоди за порами року.

В аналізі сільського господарства губернії, що проводився за даними поточної статистики Ф.М. Андріївським у 1910 р., подібно до описів минулих років вивчався вплив погоди на умови посіву, зростання, дозрівання та збору зернових культур. Але статистик додав аналіз впливу погодних умов у періоди цвітіння, наливу та дозрівання [Сільськогосподарський огляд..., 1912]. Також Ф.М. Андріївський увів новий розділ «Пропорція угідь та культур», в якому показав, що в Таврійській губернії також має місце сильна розораність земель, причому тенденція збільшення площі оранки йде від першої половини 1880-років, хоча факт надмірності оранки був виявлений 1899 р. у Бердянському та Мелітопольському повітах. За оглядами 1899-1908 рр. він довів, що найбільша площа оранки за незначної площі вигону припадала на дуже населені повіти та невеликі землеволодіння [Сільськогосподарський огляд..., 1912]. Статистик отримав оцінки урожаю за повітами та по губернії для основних зернових культур та порівняв отримані результати для озимої пшениці з відповідними оцінками за попередній 1909 р. і середніми за 10 років [Сільськогосподарський огляд..., 1912].

Питання достовірності даних завжди було пріоритетним для земських статистиків губернії, тому для робіт з поточної статистики вони не обмежувалися даними від багаточисельних кореспондентів. Для перевірки та порівнювання однотипових даних за різними джерелами вони і за налагодженого надходження даних від кореспондентів старалися використовувати експедиційний метод [Андріївський, 1915]. На 1915 р. провідною галуззю у переважній частині губернії стало хліборобство [Андріївський, 1915]. Тому 1915 р. статистики бюро виконували роботи при обмежених фінансових можливостях з вивчення вирощування зернових культур у губернії.

Висновки. В результаті виконаного дослідження встановлено, що земські статистики Таврійської губернії в галузі сільського господарства виконували різноманітні роботи в напрямках вивчення місцевого клімату та ґрунтів, стану галузей землеробства та тваринництва. Діяльність статистичного бюро Таврійського губернського земства з вивчення місцевого сільського господарства поділяється на два окремих етапи:

– I етап, описової статистичної діяльності у вивченні сільського господарства (1884-1888), здобутки: карти ґрунтів губернії; висновок про достатність, але сильну нерівномірність, річних опадів для ведення землеробства у губернії; встановлення характеристик клімату у повітах; виявлення факту спаду тонкорунного вівчарства; виявлення прямої залежності між відсотком ріллі та щільністю населення, наявності виснаження земель; підтвердження, що посів є результатом дії факторів ґрунту, робочої сили, худоби, оборотного капіталу.

– II етап, поточної сільськогосподарської статистики (1898 – 1918), здобутки: за поділом території губернії на 4 райони за географічними ознаками виявлені закономірності у розподілах посівів зернових культур; аналіз динаміки урожайності основних культур губернії за 10-річний період та підтвердження інтенсифікації форм господарства, наявності виснажених ґрунтів та позитивних впливів від покращень обробки ґрунту, покращень при сіянні.

Наведене дає підставу визнати важливими дослідження земських статистиків Таврійської губернії у вирішенні завдань сільськогосподарської дослідної справи кінця XIX ст. – перших десятиліть XX ст.

Список використаних джерел та літератури

Linyevych, H., 2023. Prerequisites for the implementation of statistical methods in agrarian zemstvo research, *Історія науки і біографістика*, 1, 120-138. [Електронний ресурс]: <https://inb.dnsgb.com.ua/2023-1/en/06.pdf>.

Андрієвський, Ф.Н., 1915. *Статистический справочник Таврической губернии*, Ч. I. Статистический очерк Таврической губернии. Вып. I., под ред. М. Е. Бененсона, Симферополь, 104 с.

Бобков, В. В., 2003. К истории земско-статистических исследований в Таврической губернии (1884–1889), *Культура народов Причерноморья*, 46, 122-127.

Велецкий, С. Н., 1899. *Земская статистика. Справочная книга по земской статистике в двух частях*, ч. 1. История и методология, М., XL, 422 с., ч. 2, Программы исследований. Предисл. А. И. Чупрова, М.: М. и С. Сабашниковы, 847 с.

Земледельческий центр и юг Европейской России (Тульская, Орловская, Курская, Харьковская, Полтавская, Екатеринославская, Херсонская и Таврическая). Общая характеристика областного района в естественно-историческом и статистическо-экономическом отношениях, 1911. Под ред. В. В. Морачевского, С-Пб.: Типогр. В. Ф. Киршбаума, 186 с.

Вернер, К. А., 1885. Предисловие к таблицам. *Статистические таблицы о хозяйственном положении Мелитопольского уезда*, вып. I, Симферополь, I-VII.

Вернер, К., 1887. Предисловие. *Сборник статистических сведений по Таврической губернии*. Статистические сведения о хозяйственном положении Ялтинского уезда, Симферополь, 8, с. I.

ДААРК, Ф. 60. Таврическая губернская земская управа, Оп. 1, Спр. 60, арк. 12-15.

ДААРК, Ф. 60. Таврическая губернская земская управа, Оп. 1, Спр. 65, арк. 12-13.

ДААРК, Ф. 60. Таврическая губернская земская управа, Оп. 1, Спр. 117. Постановления Таврического губернского земского собрания 38 очередной сессии, 1903 р., 315 арк.

ДААРК, Ф. 60. Таврическая губернская земская управа, Оп. 1, Спр. 137. Журналы и доклады Таврического губернского земского собрания очередной 41 очередной сессии, 1906 р., 289 арк.

ДААРК, Ф. 60. Таврическая губернская земская управа, Оп. 1, Спр. 143. Постановления Таврического губернского земского собрания 43 очередной сессии, 1908 р., арк. 1-145.

ДААРК, Ф. 60. Таврическая губернская земская управа, Оп. 1, Спр. 147. Журналы заседаний Таврического губернского земского собрания 44 сессии, 1909 р., арк. 1-15.

ДААРК, Ф. 60. Таврическая губернская земская управа, Оп. 1, Спр. 158. Постановления Таврического губернского земского собрания 46 очередной сессии, 1911 р., арк. 1-24.

Елисеєва, І. І., Плошко, Б.Г., 1990. *История статистики*, М.: Финансы и статистика, 296 с.

Макієнко, О. А., Єжова, О. В., Земські статистичні описи Херсонської губернії як джерело вивчення демографічної ситуації на Півдні України у 80-х роках XIX ст., *Південний архів. Іст. науки: зб. наук. праць*, Херсон, 11, 11-24.

Памятная книга Таврической губернии, 1867. Под редакцией К. В. Ханацкого, Вып. 1, Симферополь, 656 с.

Памятная книжка Таврической губернии, составленная статистическим бюро Таврического губернского земства, 1889. Под ред. К. А. Вернера, Симферополь, 76, 107, 124, 69, 73, 68, 31, 91, 30, [8] с.

Петров, О. О., 2004. Праці земських статистиків як джерела суспільної та історичної думки другої половини XIX – початку XX ст., *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: зб. наук. праць*, Дніпропетровськ, 36-43.

Сборник по текущей статистике за 1887-88 год, 1888. Симферополь, II, 18, 16, 62, 3, 12, 42, 29, 29, 7, 20, 23 с.

Сборник по текущей статистике за 1905, 1906, 1907 и 1908 годы, 1909. Выпуск 1-й за 1905-й и 1906-й годы, Симферополь, 285 с.

Сборник статистических сведений по Таврической губернии, 1885. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Мелитопольского уезда, под ред. К. А. Вернера, Симферополь, 1, Вып. 1, VII, 23, 195, 23, 11, 9, 12 с.

-
- Сборник статистических сведений по Таврической губернии*, 1886. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Днепровского уезда, Симферополь, 2, III, 17, 21, 123, 25, 11, 5 с.
- Сборник статистических сведений по Таврической губернии*, 1886. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Феодосийского уезда и Керчь-Еникальского градоначальства, под ред. К. А. Вернера, Симферополь, 3, II, 27, 251, 35, 11, 5, 59 с.
- Сборник статистических сведений по Таврической губернии*, 1886. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Симферопольского уезда, под ред. К. А. Вернера, Симферополь, 4, 23, 223, 23, 11, 39 с.
- Сборник статистических сведений по Таврической губернии*, 1887. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Бердянского уезда, под ред. К. А. Вернера, Симферополь, 5, 17, 195, 21, 15 с.
- Сборник статистических сведений по Таврической губернии*, 1887. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Перекопского уезда, под ред. К. А. Вернера, Симферополь, 6, 106 с.
- Сборник статистических сведений по Таврической губернии*, 1887. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Евпаторийского уезда, под ред. К. А. Вернера, Симферополь, 7, 117 с.
- Сборник статистических сведений по Таврической губернии*, 1887. Статистические таблицы. Статистические сведения о хозяйственном положении Ялтинского уезда, Симферополь, 8, II, 48 с.
- Сборник статистических сведений по Таврической губернии*, 1887. Статистические таблицы. Том I. Вып. II., Москва, 128, 45, 131, 51 с.
- Сельскохозяйственный обзор Таврической губернии за десятилетие 1899–1908 г.г.*, 1911. Симферополь, 167 с.
- Сельскохозяйственный обзор Таврической губернии за 1909 год*, 1910. Симферополь, 155 с.
- Сельскохозяйственный обзор Таврической губернии за 1910 год*, 1912. Симферополь, 179 с.
- Сельскохозяйственный обзор Таврической губернии за 1912 год*, 1914. Симферополь, 101 с.

References

- Andrievskiy, F.N., 1915. *Statisticheskiiy spravochnik Tavricheskoy gubernii [Statistical reference book of the Taurida province]*, Ch. I. Statisticheskiiy ocherk Tavricheskoy gubernii. Vyip. I., pod red. M. E. Benensona [P. I. Statistical sketch of the Tauride province. Is. I, ed. M. E. Benenson], Simferopol [in Russian].
- Bobkov, V. V., 2003. K istorii zemsko-statisticheskikh issledovaniy v Tavricheskoy gubernii (1884–1889) [On the history of zemstvo-statistical research in the Tauride province (1884–1889)], *Kultura narodov Prichernomorya [Culture of the peoples of the Black Sea region]*, 46, 122-127. [in Russian].
- DAARC, F. 60. Tavricheskaya gubernskaya zemskaya uprava [Tauride provincial zemstvo council], Inv. 1, C. 60, sh. 12-15. [in Russian].
- DAARC, F. 60. Tavricheskaya gubernskaya zemskaya uprava [Tauride provincial zemstvo council], Inv. 1, C. 65, sh. 12-13. [in Russian].
- DAARC, F. 60. Tavricheskaya gubernskaya zemskaya uprava [Tauride provincial zemstvo council], Inv. 1, C. 117, 315 sh. [in Russian].
- DAARC, F. 60. Tavricheskaya gubernskaya zemskaya uprava [Tauride provincial zemstvo council], Inv. 1, C. 137, 289 sh. [in Russian].
- DAARC, F. 60. Tavricheskaya gubernskaya zemskaya uprava [Tauride provincial zemstvo council], Inv. 1, C. 143, sh. 1-145. [in Russian].
- DAARC, F. 60. Tavricheskaya gubernskaya zemskaya uprava [Tauride provincial zemstvo council], Inv. 1, C. 147, sh. 1-15. [in Russian].
- DAARC, F. 60. Tavricheskaya gubernskaya zemskaya uprava [Tauride provincial zemstvo council], Inv. 1, C. 158, sh. 1-24. [in Russian].
- Eliseeva, I. I., & Ploshko, B.G., 1990. *Istoriya statistiki [History of statistics]*, Moskva. [in Russian].
- Hanatskiy, K. V. (Ed.), 1867. *Pamyatnaya kniga Tavricheskoy gubernii [Memorable book of the Tavrichesky province]*, Iss. 1, Simferopol. [in Russian].
- Linyevych, H., 2023. Prerequisites for the implementation of statistical methods in agrarian zemstvo research, *Історія науки і біографістика*, 1, 120-138. URL: <https://inb.dnsgb.com.ua/2023-1/en/06.pdf>.

Makiienko, O. A., & Yezhova, O. B., Zemski statystychni opysy Khersonskoi hubernii yak dzherelo vyvchennia demohrafichnoi sytuatsii na Pivdni Ukrainy u 80-kh rokakh XIX st. [Zemsky statistical descriptions of the Kherson province as a source of studying the demographic situation in the South of Ukraine in the 80s of the 19th century], *Pivdennyi arkhiv. Ist. nauky: zb. nauk. Prats [Southern archive. Hist. sciences: coll. of science works]*, Kherson, 11, 11-24. [in Ukrainian].

Morachevskiy, V. V. (Ed.), 1911. Zemledelcheskiy tsentr i yug Evropeyskoy Rossii (Tul'skaya, Orlovskaya, Kurskaya, Harkovskaya, Poltavskaya, Ekaterinoslavskaya, Hersonskaya i Tavricheskaya). Obschaya harakteristika oblastnogo rayona v estestvenno-istoricheskom i statistichsko-ekonomicheskom otnosheniyah [The agricultural center and south of European Russia (Tula, Oryol, Kursk, Kharkov, Poltava, Ekaterinoslav, Kherson and Tauride). General characteristics of the regional district in natural-historical and statistical-economic terms], S-Pb. [in Russian].

Petrov, O. O., 2004. Pratsi zemskykh statystykyv yak dzherela suspilnoi ta istorychnoi dumky druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [The works of zemstvo statisticians as a source of social and historical thought of the second half of the 19th – early 20th centuries], *Istoriografichni ta dzhereloznavchi problemy istorii Ukrainy: zb. nauk. prats [Historiographic and source studies problems of the history of Ukraine: coll. of science works]*, Dnipropetrovsk, 36-43. [in Ukrainian].

Sbornik po tekushey statistike za 1887-88 god [Collection of current statistics for 1887-88], 1888. Simferopol. [in Russian].

Sbornik po tekushey statistike za 1905, 1906, 1907 ta 1908 gody [Collection of current statistics for 1905, 1906, 1907 and 1908], 1909. Iss. 1 for 1905 and 1906, Simferopol. [in Russian].

Sbornik statisticheskikh svedeniy po Tavricheskoy gubernii [Collection of statistical information on the Tauride province], 1885. Statisticheskie tablitsy o hozyaystvennom polozhenii seleniy Melitopolskogo uyezda [Statistical tables on the economic situation of the villages of Melitopol county], 1, Iss. 1, Simferopol. [in Russian].

Sbornik statisticheskikh svedeniy po Tavricheskoy gubernii [Collection of statistical information on the Tauride province], 1886. Statisticheskie tablitsy o hozyaystvennom polozhenii seleniy Dneprovskogo uyezda [Statistical tables on the economic situation of the villages of Dneprovsky county], Simferopol, 2. [in Russian].

Sbornik statisticheskikh svedeniy po Tavricheskoy gubernii [Collection of statistical information on the Tauride province], 1886. Statisticheskie tablitsy o hozyaystvennom polozhenii seleniy seleniy Feodosiyskogo uyezda i Kerch-Enikalskogo gradonachalstva [Statistical tables on the economic situation of the villages of Feodosia county and Kerch-Yenikalsky city authorities], Simferopol, 3. [in Russian].

Sbornik statisticheskikh svedeniy po Tavricheskoy gubernii [Collection of statistical information on the Tauride province], 1886. Statisticheskie tablitsy o hozyaystvennom polozhenii seleniy seleniy Simferopolskogo uyezda [Statistical tables on the economic situation of the villages of Simferopol county], Simferopol, 4. [in Russian].

Sbornik statisticheskikh svedeniy po Tavricheskoy gubernii [Collection of statistical information on the Tauride province], 1887. Statisticheskie tablitsy o hozyaystvennom polozhenii seleniy seleniy Berdyanskogo uyezda [Statistical tables on the economic situation of the villages of Berdyansk county], Simferopol, 5. [in Russian].

Sbornik statisticheskikh svedeniy po Tavricheskoy gubernii [Collection of statistical information on the Tauride province], 1887. Statisticheskie tablitsy o hozyaystvennom polozhenii seleniy seleniy Perekopskogo uyezda [Statistical tables on the economic situation of the villages of Perekopsk county], Simferopol, 6. [in Russian].

Sbornik statisticheskikh svedeniy po Tavricheskoy gubernii [Collection of statistical information on the Tauride province], 1887. Statisticheskie tablitsy o hozyaystvennom polozhenii seleniy seleniy Evpatoriyskogo uyezda [Statistical tables on the economic situation of the villages of Evpatoria county], Simferopol, 7. [in Russian].

Sbornik statisticheskikh svedeniy po Tavricheskoy gubernii [Collection of statistical information on the Tauride province], 1887. Statisticheskie tablitsy o hozyaystvennom polozhenii seleniy seleniy Yaltinskogo uyezda [Statistical tables on the economic situation of the villages of Yalta county], таблицы. Статистические сведения о хозяйственном положении Ялтинского уезда, Simferopol, 8. [in Russian].

Sbornik statisticheskikh svedeniy po Tavricheskoy gubernii [Collection of statistical information on the Tauride province], 1887. Statisticheskie tablitsy [Statistical tables], I, Iss. II., Moskva. [in Russian].

-
- Selskohozyaystvennyi obzor Tavricheskoy gubernii za 1909 god [Agricultural review of the Tauride province for 1909]*, 1910. Simferopol. [in Russian].
- Selskohozyaystvennyi obzor Tavricheskoy gubernii za 1910 god [Agricultural review of the Tauride province for 1910]*, 1912. Simferopol. [in Russian].
- Selskohozyaystvennyi obzor Tavricheskoy gubernii za 1912 god [Agricultural review of the Tauride province for 1912]*, 1914. Simferopol. [in Russian].
- Selskohozyaystvennyi obzor Tavricheskoy gubernii za desyatiletie 1899–1908 g.g. [Agricultural review of the Tauride province for the decade 1899–1908]*, 1911. Simferopol. [in Russian].
- Veletskiy, S. N., 1899. *Zemskaya statistika: Sprav. kniga po zemskoj statistike v 2-h ch., Ch. I. Istoriya i metodologiya, Ch. 2. Programmy issledovaniy [Zemstvo statistics: Reference book on Zemstvo statistics in 2 parts, Part I. History and methodology, Part 2. Research programs]*. Moskva. [in Russian].
- Verner, K. A., 1885. *Predislovie k tablitsam [Introduction to the tables], Statisticheskie tablitsy o hozyaystvennom polozhenii Melitopolskogo uezda [Statistical tables on the economic situation of Melitopol district]*, Es. 1, Simferopol [in Russian].
- Verner, K., 1887. *Predislovie [Introduction], Sbornik statisticheskikh svedeniy po Tavricheskoy gubernii [Collection of statistical information on the Tauride province]*. Statisticheskie svedeniya o hozyaystvennom polozhenii Yaltinskogo uezda [Statistical information on the economic situation of the Yalta county], 8, c. I. Simferopol, [in Russian].
- Verner, K.A. (Ed.), (1889). *Pamyatnaya knizhka Tavricheskoy gubernii. Tom IX [Memorable book of the Tavrichesky province. Volume IX]*. Simferopol. [In Russian].

ACTIVITIES OF THE TAVRIA PROVINCIAL ZEMSTVO IN AGRICULTURAL STATISTICS (END OF THE 19TH CENTURY – 1918)

Hennadii Linyevych

National Scientific Agricultural Library of NAAS of Ukraine, Kyiv.

Abstract. In this article, we studied the activities of the Tavria provincial zemstvo in the field of agricultural statistics. We have shown that the zemstvo statisticians of the province in their work on current and descriptive statistics performed the tasks of studying the local climate and soils, obtaining and clarifying soil maps, studying the current state and development trends of various branches of agriculture and animal husbandry. The activity of the statisticians of the statistical bureau of the Tavria provincial zemstvo in the study of the local economy is divided into two separate stages: the stage of descriptive statistical activity in the study of agriculture (1884 – 1888) and the stage of current agricultural statistics (1898 – 1918). The multifaceted researches of the zemstvo statisticians were important for solving the problems of agricultural research at the end of the 19th and the first decades of the 20th century. In the first period, the zemstvo statisticians of the Tavria province developed soil maps of the province, obtained a conclusion about the sufficiency, but strong unevenness, of annual precipitation for farming in the province, studied the climate in the counties and established its type, discovered the fact of the decline of fine-wool sheep farming, showed a direct relationship between the percentage of arable land and population density, the presence of land depletion in the province, and found that sowing is the result of the action of soil factors, labor force, livestock, working capital, etc. In the second period, the zemstvo statisticians, by dividing the territory of the province into districts according to geographical features, discovered important regularities in the distribution of cereal crops, clarified the soil maps of the province, performed an analysis of the dynamics of the productivity of the main cultivated crops over a ten-year period, which made it possible to obtain trends in the development of farm forms, to confirm the presence of depleted soils in the counties and positive effects from the introduced improvements in soil treatment, improvements in sowing.

Key words: agricultural statistics, Tavria province, zemstvo, yield, farming systems, statistical evaluation works.